

RELACIONS D'ANADA I TORNADA ENTRE LA POESIA PROVENÇAL I LA POESIA ÀRAB A TRAVÉS DELS CATALANS: KHARGES EN LLENGUA OCCITANA

Quan parlem de les possibles relacions de la poesia occitana i la poesia àrab, sempre pensem en la influència de la segona sobre la primera, gràcies al probable contacte de les dues cultures a través de la península ibèrica,¹ però no en el fenomen invers: la influència de la lírica occitana en la hispano-àrab, per una evident raó cronològica: la segona és més antiga que la primera, si considerem com a lírica occitana la trobadoresca del XII.

Ara bé, des del segle XIX s'ha pensat que hi havia una lírica romànica popular anterior a la poesia trobadoresca, el rastre de la qual podia seguir-se mitjançant la seua reelaboració culta. La prova textual d'aquesta teoria —de l'existència d'una lírica romànica pre-trobadoresca— va ser el descobriment de les kharges o cançons romàniques incrustades en poemes estròfics hispano-àrabs: les *muwaxxaha-s* i els *zéjels*,² i que poden datar-se entre els segles XI i XII. Aquests poemets, per les raons que ara exposarem, s'han considerat producte autòcton de la cultura romànica d'al-Andalus (la Hispània musulmana) i han estat relacionats, sense cap raó científica, amb la lírica castellana, encara que se n'han trobat

1. A. R. NYKL, *Hispano-arabic poetry and its relations with the old provençal troubadours* (Baltimore 1946).

2. L. SPITZER, *La lírica mozàrabe y las teorías de Theodor Frings*, dins *Lingüística e historia literaria* (Madrid 1983³), pàgs. 55-86.

parallels en la lírica gallega,³ francesa⁴ i occitana.⁵ (També els hem trobat recentment en la literatura catalana, però aquest tema el deixarem per a una altra ocasió.)

La qüestió és que algunes de les kharges no estan en llengua mossàrab com s'havia considerat, sinó en occità i, per tant, constitueixen una prova textual de l'existència d'una lírica occitana pre-trobadoresca.

Ja des del segle XIX hom coneixia l'existència de poemes romànics escrits en aljamiat, és a dir, amb els grafemes dels alifats o alfabetos àrab i hebreu, dins els poemes estròfics àrabs d'al-Andalus, és a dir, les *muwaxxaha-s* i els *zéjels*. Fins i tot Marcelino Menéndez y Pelayo, ja el 1894, va intentar desxifrar un d'aquests poemes, sempre difícils d'interpretar pel caràcter defectiu dels alifats semítics.⁶ Però qui va despertar l'interès sobre el tema fou l'arabista valencià Julià Ribera i Tarragó al seu discurs d'ingrés en la Real Academia Española el 1912, que portava com a títol *El Cancionero de Abenguzman*.⁷ Ribera analitzava el cançoner d'aquest poeta cordovès del segle XII, autor de *zéjels*, és a dir, de poemes estròfics àrabs amb paraules i, fins i tot, versos sencers en llengua romànica. També donava a conèixer la famosa descripció d'Ibn-Bassam (s. XII) del naixement de la *muwaxxaha*, la poesia estròfica hispano-àrab, gènere autòcton d'al-Andalus, ja que la forma poètica àrab medieval és la cassida monorima. La *muwaxxaha* va ser inventada pel Cec de Cabra (Còrdova) cap al final del segle IX i Ibn-Bassam deia que aquest tipus de poemes eren una glossa d'un poemet romànic o en àrab dialectal hispànic o vulgar.

Davant d'aquest fenomen romànic incrustat en la poesia àrab,

3. D. ALONSO, *Cancioncillas de amigo mozárabes (primavera temprana de la lírica europea)*, «Revista de Filología Española», 33 (1949), pàgs. 297-349.

4. M. FRENK ALATORRE, *Jaryas mozárabes y estribillos franceses*, «Nueva Revista de Filología Española» (1952), pàgs. 281-284.

5. S. G. ARMISTEAD, *A mozarabic Harg and provençal Refrain*, «Hispanic Review», 41 (1973), pàgs. 416-417.

6. *De influencias semíticas en la literatura española*, dins *Obras Completas* (Santander 1941), vol. VI, pàgs. 193-217. Originàriament es va publicar a «España Moderna», març 1894.

7. Reproduït a *Disertaciones y Opúsculos* (Madrid 1928), pàgs. 3-39.

Julià Ribera es preguntava quin en devia ser l'origen i, encara que coneixia perfectament l'existència d'una llengua romànica parlada a al-Andalus, és a dir, l'anomenat mossàrab, va apuntar la hipòtesi que aquests poemes lírics haguessin estat importats a la Hispània musulmana pels esclaus europeus, la presència dels quals era gran, en quantitat i en qualitat, dins la societat andalusina. I, atès que la major part d'aquests esclaus eren gallecs i atesa també la importància posterior de la lírica galaico-portuguesa, que aquests poemes procedissin d'una lírica gallega antiquíssima que la colònia gallega hagués portat a Andalusia.⁸

D'aquesta manera, segons Julià Ribera, els àrabs de la península ibèrica haurien actuat, segons diria després Emilio García Gómez, com a folkloristes *avant la lettre*⁹ i haurien arreplegat mostres poètiques romàniques primitives de la lírica galaico-portuguesa.

Aquesta hipòtesi va ser rebutjada reiteradament per Ramón Menéndez Pidal perquè anava contra la seua teoria castellanista de l'origen de la lírica romànica. Per art de prestidigitació, Menéndez Pidal convertí la lírica romànica de la Hispània musulmana en el precedent directe de la lírica castellana. Va dir el 1919: «La forma [lírica] castellana va ser usada en les altres literatures romàniques, sobretot en època primitiva; però al centre d'Espanya va arrelar més des d'una època remotíssima pre-literària, fins al punt d'haver-se introduït en la poesia àrab andalusa en el segle XI, i ser en el segle XII la forma pròpia de les cançons del cordovès Abenquzman».¹⁰

Més tard rebutja la teoria de Ribera sobre l'origen perifèric de la lírica romànica d'al-Andalus amb l'argument que portar poesia

8. RIBERA, *op. cit. supra*, pàg. 54.

9. *Poesía arábigoandaluza* (Madrid 1952), pàg. 44.

10. «La forma [lírica] castellana fue usada en las demás literaturas románicas, sobre todo en época primitiva; pero en el centro de España tuvo más arraigo desde una época remotísima pre-literaria hasta el punto de haberse introducido en la poesía árabe andaluza en el siglo XI, y ser en el siglo XII la forma propia de las canciones del cordobés Abenquzman.» Reproduït a *Estudios literarios* (Madrid 1957), pàgs. 259-61.

lírca a Andalusia era com portar ferro a Bilbao,¹¹ i converteix la llengua mossàrab en un dialecte del castellà.

D'aquesta manera, quan, als anys quaranta, Samuel M. Stern desxifra tota una sèrie de poemets romànics que formaven l'última estrofa (kharja) de les *muwaxxaha-s* hebrees de la Genizah del Caire, intitula el seu article *Els versos finals en espanyol dins les muwaxxah-s hispano-hebrees. Una contribució a la història de la muwaxxaha i a l'estudi del vell dialecte mossàrab*,¹² seguint exclusivament la teoria de Menéndez Pidal. Poc després, Dámaso Alonso, quan indica la importància d'aquest descobriment de Stern,¹³ continua parlant de llengua mossàrab i de la seua relació amb la lírica castellana, encara que troba nombrosos paral·lelismes estilístics amb la lírica galaico-portuguesa. I així, al llarg dels quaranta anys transcorreguts des del descobriment de Stern, hom ha mirat de desxifrar les kharges amb la hipòtesi que la seua llengua era mossàrab i que aquests poemes formaven part de la literatura espanyola, tal com havia sentenciat Menéndez Pidal, una altra vegada, el 1960, en parlar de les kharges: «Ara el centre de la Península, volem dir Castella, ofereix els primers textos lírics existents, segle i mig anteriors als portuguesos coneguts».¹⁴

No obstant això, el mateix any 1960, Rafael Lapesa publica una anàlisi lingüística de les kharges¹⁵ que hauria hagut de canviar el curs de les investigacions: a més a més dels galleguismes que hi havia descobert Coromines,¹⁶ hi ha galloromanismes. Això

11. Reproduït a *Poesía árabe y poesía europea* (Madrid 1941), pàgs. 70-71.

12. *Les vers finaux en espagnol dans les muwassahs hispano-hébraïques. Une contribution a l'histoire de muwassah et à l'étude du vieux dialecte espagnol mozarabe*, «Al-Andalus», 13 (1946), pàgs. 299-346.

13. D. ALONSO, *op. cit. supra*.

14. «Ahora el centro de la Península, esto es, Castilla, ofrece los primeros textos líricos existentes, siglo y medio anteriores a los portugueses conocidos (*La primitiva lírica europea. Estado actual del problema*, «Revista de Filología Española», 43 (1960), pàgs. 309-320).

15. *Sobre el texto y lenguaje de algunas jarchas romances*, «Boletín de la Real Academia Española», 40 (1960), pàgs. 53-63.

16. J. COROMINAS, *Para la interpretación de las jarchas recién halladas*, «Al-Andalus», 18 (1953), pàgs. 145-148.

ens va portar a plantejar-nos la qüestió següent: Com és possible que en la llengua mossàrab apareguen elements galloromànics, si es tracta d'una llengua iberoromànica? ¿No s'hauria d'abandonar la teoria menéndezpidaliana que es tracta d'una lírica autòctona i s'hauria de tornar a la de Ribera, que es tracta d'una lírica romànica d'importació?

Si els esclaus gallecs eren nombrosos a al-Andalus (hem de tenir en compte que anomenaven també així els astur-lleonesos), també ho eren els «ifranj», nom amb el qual denominaven els «francs», és a dir, francesos, occitans i catalans, encara que podem suposar que eren els últims els més nombrosos perquè eren víctimes de les expedicions militars musulmanes directament, l'objectiu principal de les quals era capturar esclaus, mentre que francesos i provençals eren víctimes de la pirateria musulmana a les seues costes.¹⁷ D'una altra banda, ja des del segle IX els «ifranj» occitans i catalans figuren com a aliats militars de Còrdova. Una notícia molt curiosa és, per exemple, que un possible comte de Tolosa, anomenat també Guillem, fill de Bernat, fill de Guillem, s'alia amb l'emir Abdarrahman II de Còrdova per atacar Barcelona i Girona l'any 846.¹⁸ Una altra, que mercenaris «ifranj» —molt probablement catalans— a la darrerria del segle IX es varen rebel·lar contra el senyor de Lorca i el varen matar.¹⁹

Si lingüísticament i sociològicament era possible la presència occitano-catalana a les kharges, es podria intentar llegir algunes kharges senceres en occità i no en mossàrab amb galloromanismes. Encara que no és l'única, hem aconseguit desxifrar-ne una en llengua occitana, amb menys canvis sobre el text aljamiat que el que demanava una lectura en mossàrab.²⁰

En l'estrofa àrab que introdueix la kharja, una xicota es queixa al seu amant que se'n va a la guerra en comptes de quedar-se

17. PH. SÉNAC, *Provence et piraterie sarrasine* (París 1982).

18. IBN HAYYAN, *Al-Muqtabis*, ed. M. A. MAKKI (Beirut, 1973), pàg. 3.

19. AL-UDRI, *Tarsi 'al-ajbār*, ed. A. AL-AHWANI (Madrid 1965), pàg. 12.

20. M. J. RUBIERA, *La lengua romance de las jarchas (Una jarcha en lengua occitana)*, «Al-Qantara», 8 (1987), pàgs. 319-329.

amb ella i diu, primer en àrab: «Oh seductor, oh seductor» i després en occità: «Vos i entrantz / cand er jilós feritz».

És una cançó de gilós occitana a la qual Armistead, quan estava encara en mossàrab, havia trobat un paral·lel en un refrany provençal.²¹ Pensem que hi ha més kharges en occità, però necessitem temps per al seu desxiframent.

Sembla, per tant, que hi ha poemes importats a al-Andalus i glossats en àrab i possiblement en hebreu mitjançant els poemes estròfics anomenats *muwassab*. Són poemes pre-trobadorescos, perquè les kharges romàniques de la sèrie àrab no són posteriors al segle XII, més enllà del qual les kharges estan en àrab dialectal hispànic, i, evidentment, aquestes kharges no són pre-castellanes. La seua existència confirma l'antiga hipòtesi de Julià Ribera sobre la naturalesa dels poemes romànics a al-Andalus, portats pels esclaus europeus que pullulaven en la societat andalusina. I, possiblement, a més de les occitanes, hi ha kharges que corresponen a d'altres llengües romàniques extraandalusines com és ara el gal·lec i l'astur-lleonès. Contràriament, i des del punt de vista sociològic, resulta improbable la presència de la llengua mossàrab si no és com els romanismes normals de l'àrab dialectal hispànic que correspondria a les kharges realment autòctones d'al-Andalus.

La raó, la trobem en la mateixa naturalesa de les kharges, que són *frauenlieder*, de caire popular i amb un codi femení —i quasi feminista— que pressuposa una transmissió també per via femenina. D'acord amb les condicions sociològiques d'al-Àndalus, no podien tenir com a transmissores les possibles romànicoparlants autòctones en llengua mossàrab: cristianes, jueves i musulmanes «muladines» o d'origen hispànic, atesa la separació religiosa i sexista de la societat musulmana, que fa inconcebible que una dona estigués present en els cercles de creació literària àrabs: tertúlies, festes eròtico-poètico-bàquiques, etc.²² Les úniques dones que no sols estaven presents en aquests centres, sinó que n'eren un element obli-

21. S. G. ARMISTEAD, *A mozarabic Harġa and a Provençal Refrain*, «Hispanic Review», 41 (1973), pàgs. 416-417.

22. T. GARULO, *Diwān de las poetisas de al-Andalus* (Madrid 1986).

gat com a rapsodes, cantores o músiques, eren les esclaves,²³ les quals eren d'origen forà, ja que les cristianes i les jueves d'al-Andalus —i, encara més naturalment, les musulmanes— tenien un estatut especial que feia molt difícil que es convertissin en esclaves.

Les xiquetes capturades als seus pobles catalans, provençals, gallecs, asturs, si tenien qualitats, eren educades en la més refinada cultura àrab per servir de *jawār* o esclaves de luxe, «gheises» de la civilització àrab,²⁴ capaces de satisfer l'home no sols sexualment sinó també en les seues apetències estètiques. En les llargues tertúlies poètiques, a la matinada, esgotat el repertori après de poesia àrab, aquestes joves, molt probablement, podien recordar les cançons escoltades als seus pobles d'origen durant les festes de maig o de bodes i entonar-les, tot despertant la curiositat del poeta àrab o hebreu. Respecte a això podem recordar que Ibn Bājjja de Saragossa (Avempace) es va tancar durant uns anys amb esclaves cantores per aconseguir combinar la música àrab amb la cristiana, tasca que, segurament, va portar com a conseqüència la invenció del *zējel*.²⁵

Devem, doncs, als poetes àrabs d'al-Andalus que amb el seu gust per l'exòtic i la seua condició de folkloristes *avant la lettre* arplegaren aquests poemets romànics, entre d'altres raons perquè eren poemes que cantaven l'amor als joves per part d'una dona i eren adequats per a expressar l'homofília estètica de la poesia àrab. En qualsevol cas, ens han transmès els primers poemes occitans.

Podem preguntar-nos si només van fer això i entrariem en el terreny de la possible influència occitana en la poesia àrab: la forma estròfica de la *muwaxxaba* és insòlita en la poètica àrab, i encara que potser va nàixer a partir dels procediments propis de la glos-

23. Ch. PELLAT, *Les esclaves-chanteuses de Ġābiz*, «Arabica», 10, fasc. 2 (1963), pàgs. 120-147.

24. F. SICARD, *L'amour dans la Risālat al-Qiyān-Essai sur les esclaves-chanteuses-de Ġābiz* (m. 255/868), «Arabica», 34, f. 3 (1987), pàgs. 326-338.

25. E. GARCÍA GÓMEZ, *Una extraordinaria pàgina de Tifāšī y una hipòtesis sobre el inventor del zējel*, dins *Études d'orientalisme dédiés à la mémoire d'E. Levi Provençal* (París 1962), pàgs. 519-20.

sa literària àrab,²⁶ no podem descartar la possibilitat que aquesta forma poètica tingués igualment un origen provençal.²⁷ Si fos així, i si també la poesia estròfica d'al-Andalus va tenir una certa influència en la dels trobadors, seria com una serp que es mossega la cua: una relació d'anada i tornada.

MARIA JESÚS RUBIERA I MATA

26. E. GARCÍA GÓMEZ, *Una pre-muwassaba atribuïda a Abū Nuwās*.

27. B. DUTTON va fer notar que la terminologia de les *muwaxxaba-s* té nombroses analogies amb la romànica, a *Some new evidence for the romance origins of the muwasshabas*, «Bulletin of Hispanic Studies», 42 (1965), pàgs. 73-81.